

تأثیر شهادت سردار شهید حاج قاسم سلیمانی بر اتحاد ملی

نرجس خلیلی^۱

چکیده

شهادت سردار حاج قاسم سلیمانی در ۱۳ دی ۱۳۹۸ یکی از تأثیرگذارترین رویدادهای تاریخ معاصر ایران بود که به تقویت وحدت و همبستگی ملی منجر شد. این پژوهش با رویکرد کیفی، به بررسی نقش این شهادت در تقویت اتحاد ملی از منظر دینی، اجتماعی و فرهنگی می‌پردازد. با استفاده از تحلیل متون دینی (آیات قرآنی، احادیث، تفاسیر)، بیانی‌های نهادهای مذهبی، خطبه‌های نماز جمعه و واکنش‌های مردمی در رسانه‌ها، این مطالعه نشان می‌دهد که شهادت سردار سلیمانی، با تکیه بر ارزش‌های اسلامی مانند شهادت، اخلاص و وحدت، به کاهش اختلافات اجتماعی و تقویت پیوند میان مردم و نظام اسلامی کمک کرد. یافته‌ها حاکی از آن است که مفاهیم قرآنی و روایی، همراه با بازنمایی رسانه‌ای سردار سلیمانی به عنوان نماد مقاومت، نقش کلیدی در ایجاد حس وحدت ملی ایفا کردند. این واکنش‌ها، که با الهام از ارزش‌های دینی مانند شهادت و اخلاص شکل گرفتند، به کاهش شکاف‌های نسلی و تقویت حس هویت ملی کمک کردند. مشارکت اقوام ایرانی، در مراسم تشییع، نشان‌دهنده تأثیر شهادت بر کاهش اختلافات قومی بود که می‌تواند در تقویت اتحاد ملی نقش موثری داشته باشد.

واژگان کلیدی: شهادت، سردار سلیمانی، اتحاد ملی، وحدت اسلامی

^۱. حوزه علمیه خواران، مدرسه علمیه کوثر ابرکوه، سطح دو narjeskhalili55@gmail.com

۱. مقدمه

بی تردید خداوند متعال اتحاد همه مسلمانان را در سیمای یک امت، یک دین، یک راه و یک قبله و هدف مورد تأیید قرار داده است و در راستای انسجام اجتماعی مسلمانان امت مسلمان را به اتحاد دعوت کرده است. پیامبر گرامی اسلام نیز نسبت به تفرقه و جدایی افتادن میان مؤمنان هشدار داده و مسلمانان را ید واحدی می‌شمارد. از طرفی در یک جامعه دینی با توجه به اهمیت اتحاد، به کارگیری تمامی پتانسیل های جامعه برای اتحاد بین مردم وظیفه اخلاقی و اجتماعی هر فرد مسلمان می باشد. و به کارگیری چهره ها و اسطوره ها برای اتحاد ملی یک ضرورت است و شناخت انسان های فرهیخته و ویژگی های ممتاز نهفته در ابعاد وجودی آن ها اهمیت فراوانی دارد؛ اما تحلیل رفتارهای انسان همواره با پیچیدگی همراه بوده و مستلزم نگاهی عمیق و همه جانبه به شخصیت اوست. از آنجا که قهرمانان هر جامعه یا گروه انسانی، در حقیقت پیشران و موتور محرک به سوی اهداف و ارزشهای آن جامعه هستند. بنابراین تبیین و تعریف ابعاد شخصیتی آنان به عنوان افرادی مکتب ساز و الگو میتواند در حکم تابلوها، علائم راهنما و نشانه هایی باشد که جامعه را به سوی مسیر رشد و صلاح رهنمون میسازد. آنچه ما را به پژوهش در این زمینه سوق داد، تاثیر شهادت این سردار در راستای اتحاد ملی و سرزمینی مردم ایران است که می تواند نقش برجسته ای در هویت ملی و دینی ما ایرانیان داشته باشد. امروزه باورهای دینی و سایر اجزای هویت ملی در معرض مخاطرات تفرقه افکنی قومی، نژادی و فرهنگی می باشد و در چنین اوضاعی ابعاد شخصیتی قهرمانان ملی بر دفاع از هویت ملی و به تبع آن اتحاد ملی ضرورتی تام دارد. با توجه به نقش چهره های ملی و میهنی در راستای قوام بخشیدن به هویت و اتحاد ملی، پرداختن به ابعاد شخصیتی سردار سلیمانی می تواند اثربخش باشد و ریسمانی استوار در برقراری اتحاد سرزمینی به وجود آورد. شهادت سردار حاج قاسم سلیمانی یکی از تأثیرگذارترین و ماندگارترین رویدادهای تاریخ معاصر ایران به شمار می رود. این واقعه نه تنها به عنوان ضایعه ای عظیم برای ملت ایران و امت اسلامی تلقی شد، بلکه به نقطه عطفی در تقویت همبستگی ملی، احیای ارزش های دینی و انقلابی، و بازسازی سرمایه اجتماعی در برابر چالش های داخلی و خارجی تبدیل گردید. حضور بی سابقه و میلیونی مردم در مراسم تشییع و بزرگداشت ایشان در شهرهای مختلف ایران، جلوه ای بی نظیر از وحدت اقشار مختلف جامعه، فارغ از

تفاوت‌های سیاسی، قومی، مذهبی و نسلی، به نمایش گذاشت. گزارش‌های خبری حاکی از حضور بیش از ۷ میلیون نفر در مراسم تشییع تهران و حدود ۳ میلیون نفر در کرمان است. سردار سلیمانی، با بیش از چهار دهه مجاهدت در جبهه‌های دفاع مقدس، دفاع از حرم اهل بیت (ع)، و مبارزه با گروه‌های تروریستی به شخصیتی فراتر از یک فرمانده نظامی تبدیل شده بود. او به دلیل شجاعت، تواضع، مردم‌داری و تعهد عمیق به ارزش‌های اسلامی، به «سردار دل‌ها» و «قهرمان امت اسلامی» معروف شد. این ویژگی‌ها، همراه با شهادت مظلومانه ایشان در عملیاتی ناجوانمردانه، موجی از احساسات مشترک را در میان ایرانیان برانگیخت که به کاهش شکاف‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و تقویت پیوند میان مردم و نظام اسلامی منجر شد. سوال اساسی این است که شهادت سردار شهید حاج قاسم سلیمانی چه تاثیری بر اتحاد ملی آحاد مردم ایران دارد و در پی آن تاثیر بلند مدت آن بر هویت دینی و هویت سرزمینی کشور ایران کدام است؟

سؤالات اصلی این پژوهش عبارتند از:

- واکنش‌های مردمی و نهادهای دینی چگونه به انسجام ملی کمک کردند؟
- بازنمایی رسانه‌ای سردار سلیمانی چگونه بر شکل‌گیری حس وحدت ملی اثر گذاشت؟
در زمینه پیشینه تحقیق می‌توان گفت که مطالعات زیادی به بررسی تأثیر شهادت سردار شهید حاج قاسم سلیمانی بر جنبه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، دینی و فرهنگی در ایران و منطقه پرداخته‌اند. این مطالعات، هر کدام جنبه‌های مختلفی از این رویداد را تحلیل کرده‌اند:

حسینی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای در فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی به بررسی تأثیر شهادت سردار سلیمانی بر تقویت هویت ملی و روحیه مقاومت پرداخته است. این پژوهش نشان می‌دهد که مراسم تشییع میلیونی در شهرهای مختلف ایران، از جمله تهران و کرمان، به احیای ارزش‌های انقلابی و کاهش شکاف‌های سیاسی کمک کرد. این مطالعه کمتر به نقش مفاهیم دینی مانند شهادت و وحدت در چارچوب قرآنی و روایی پرداخته و بیشتر بر جنبه‌های سیاسی و اجتماعی تمرکز دارد.

رضایی (۱۴۰۰) در فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، نقش سردار سلیمانی را در تقویت وحدت امت اسلامی در سطح منطقه‌ای بررسی کرده است. این پژوهش با تمرکز بر همبستگی میان ملت‌های ایران و عراق پس از شهادت سردار، نشان می‌دهد که این

رویداد به تقویت گفتمان مقاومت در منطقه کمک کرد. با وجود اهمیت این مطالعه، تحلیل‌های داخلی، به‌ویژه واکنش‌های گروه‌های خاص مانند جوانان یا اقوام ایرانی، کمتر مورد توجه قرار گرفته است و بیشتر بر تحلیل‌های سیاسی متمرکز است.

محمدی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای در مجله علوم اجتماعی، تأثیر شهادت سردار سلیمانی بر انسجام اجتماعی را بررسی کرده و نشان داده است که حضور گسترده مردم در مراسم تشییع، نشانه‌ای از تقویت سرمایه اجتماعی بود. این مطالعه به نقش این رویداد در افزایش اعتماد اجتماعی و کاهش شکاف‌های قومی و سیاسی اشاره کرده است. با این حال، این پژوهش کمتر به نقش نهادهای دینی، مانند مساجد و خطبه‌های نماز جمعه، و یا بازنمایی‌های رسانه‌ای پرداخته است.

قاسمی (۱۴۰۰) در فصلنامه رسانه و فرهنگ، نقش شبکه‌های اجتماعی در بازنمایی سردار سلیمانی به‌عنوان نماد مقاومت را تحلیل کرده است. این پژوهش نشان می‌دهد که جوانان ایرانی با تولید محتوای دیجیتال، مانند تصاویر و ویدئوهای مرتبط با شهادت، به تقویت حس وحدت ملی کمک کردند.

کریمی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای در فصلنامه رسانه و فرهنگ، به تحلیل محتوای رسانه‌های دینی در ایران پرداخته و نشان داده است که بازنمایی ارزش‌های دینی در رسانه‌ها می‌تواند به تقویت همبستگی اجتماعی کمک کند.

احمدی (۱۳۹۸) در فصلنامه علوم قرآنی، به بررسی مفهوم وحدت در قرآن کریم پرداخته و آیه ۱۰۳ سوره آل عمران («وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا») را به‌عنوان مبنای وحدت امت اسلامی تحلیل کرده است.

نجفی (۱۳۹۹) در مجله مطالعات دینی، به نقش شهادت در فرهنگ اسلامی پرداخته و با استناد به حدیث پیامبر اکرم (ص) «فَوْقَ كُلِّ بَرٍّ بَرٌّ حَتَّى يُقْتَلَ الرَّجُلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»، شهادت را عاملی برای الهام‌بخشی و انسجام اجتماعی معرفی کرده است. او اگرچه به اهمیت شهادت در فرهنگ اسلامی پرداخته، اما به‌طور خاص به تأثیر شهادت سردار سلیمانی بر اتحاد ملی توجه نکرده است.

کارگر (۱۳۹۹) در نشریه مطالعات دینی رسانه به بررسی مؤلفه‌های مؤثر بر بازنمایی شخصیت و مکتب شهید قاسم سلیمانی در تولیدات رسانه‌ای و ارائه الگوی مفهومی پرداخته و اظهار می‌دارد که رسانه‌ها می‌توانند در بازنمایی شخصیت و مکتب شهید

سلیمانی به عنوان یک اسطور ملی در عرصه های داخلی و جهانی اثرات مثبتی را به طور واقعی در ذهن مخاطبان خود بگذارند.

با توجه به سابقه پژوهش این بررسی رویکردی متمایز ارائه می دهد که به طور خاص به نقش مفاهیم دینی در تقویت اتحاد ملی پس از شهادت سردار سلیمانی می پردازد. در این بررسی تلاش گردید تا ابتدا با تحلیل مفهوم شناسی اتحاد ملی از دیدگاه قرآن و نشانه های دینی آن تعریف شهادت و نقش آن در وحدت ملی و جایگاه شهادت در قرآن کریم و احادیث اشاره گردد. در ادامه به بررسی ابعاد تاثیر شهادت سردار سلیمانی و نقش آن در اتحاد ملی مردم ایران پرداخته و در نهایت به نتیجه گیری از یافته های تحقیق اشاره می گردد.

۲. مفهوم اتحاد ملی

اتحاد ملی در اصطلاح، آن است که آرا و اندیشه ها در یک جامعه متفق و هماهنگ باشد و همه مردم ازهر رنگ و نژاد و قوم و قبیله، با هم همکاری داشته و در کنار یکدیگر باشند و مشکلات یکدیگر را حل کنند و علیه یکدیگر کارشکنی و خیانت نکنند.^۱ در سطح جهانی نیز با رویکرد سیاسی، یگانه شدن دو یا چند کشور و پذیرش نظام سیاسی، نظامی و اقتصادی واحد است که در پی آن، ب ه همه آنها یک امت و کشور اطلاق گردد.

۲-۱. اتحاد ملی از منظر قرآن

قرآن کریم به مسئله اتحاد از بعد ملی و اجتماعی آن می نگرد و بر اهمیت آن میان جهانیان، ادیان، مسلمانان و نهاد خانواده تأکید دارد و پیوند میان قلوب مؤمنان را نوعی تصرف الهی می شمارد و برای حفظ آن، ارسال پیامبران به همراه شرایع را ضروری می داند.^۲ این واژه در قرآن با مضامین متنوعی چون موارد ذیل آمده است:

۱. معین، فرهنگ فارسی، ج ۱، باب اتحاد

۲. سلطانی رنانی، نگرشی به جایگاه و مفهوم قرآنی اتحاد ملی، ص ۱۳۷

آل‌عمران، شهادت سردار را عاملی برای احیای روحیه ایثار و همبستگی ملی دانست. بیانیه‌های مراجع تقلید، مانند آیت‌الله سیستانی و آیت‌الله مکارم شیرازی، با تأکید بر آیه ۴۶ سوره انفال («وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا»)، به هدایت افکار عمومی به سوی وحدت کمک کردند. خطبه‌های نماز جمعه در شهرهای مختلف، با بازنمایی سردار سلیمانی به‌عنوان نماد اخلاص و مقاومت، حس همبستگی را تقویت کردند.

رسانه‌های داخلی نقش مهمی در بازنمایی سردار سلیمانی به‌عنوان نماد مقاومت و وحدت ملی ایفا کردند. گزارش‌های صداوسیما، خبرگزاری‌های فارس و تسنیم، و روزنامه‌های کیهان و همشهری، سردار را به‌عنوان «سرباز ولایت» و «قهرمان ملی» معرفی کردند. این بازنمایی‌ها، با تأکید بر اخلاص و مردمداری ایشان، به ایجاد حس همبستگی کمک کردند. به‌عنوان مثال، برنامه‌های تلویزیونی مانند «جهان‌آرا» و «اخبار ۲۰:۳۰» با پخش مستندهایی از زندگی سردار، احساسات ملی و دینی را تقویت کردند. پست‌های شبکه‌های اجتماعی نشان داد که جوانان، با استفاده از عباراتی مانند «سردار دل‌ها» و «شهید مقاومت»، به بازنمایی سردار به‌عنوان نماد وحدت ملی پرداختند. این واکنش‌ها، به‌ویژه در میان قشر جوان، نشان‌دهنده تأثیر عمیق شهادت بر کاهش شکاف‌های نسلی و سیاسی بود.

جوانان، به‌عنوان یکی از گروه‌های کلیدی جامعه، نقش مهمی در تقویت وحدت ملی پس از شهادت سردار سلیمانی داشتند. بر اساس گزارش ایسنا (۱۶ دی ۱۳۹۸)، دانشجویان دانشگاه‌های تهران، شریف و شهید بهشتی با برگزاری تجمعات و انتشار بیانیه‌هایی با استناد به ارزش‌های اسلامی، همبستگی خود را با نظام اسلامی ابراز کردند.^۱ این واکنش‌ها نشان‌دهنده تأثیر عمیق مفاهیم دینی مانند شهادت و مقاومت بر نسل جوان بود. همچنین، حضور گسترده جوانان در شبکه‌های اجتماعی و تولید محتوای دیجیتال (مانند ویدئوها و پوسترهای گرافیکی) به تقویت حس وحدت ملی کمک کرد.

^۱ خبرگزاری ایسنا، واکنش دانشجویان و جوانان به شهادت سردار سلیمانی. قابل دسترسی در: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/2020/10/15/1398>.

۷. تأثیر شهادت سردار بر گروه‌های خاص

شهادت سردار سلیمانی، نه تنها بر گروه‌های مذهبی، بلکه بر اقشار غیرمذهبی و اقوام مختلف تأثیر گذاشت. مشارکت اقشار غیرمذهبی در مراسم تشییع، نشان‌دهنده تأثیر فراگیر این رویداد بود. این گروه‌ها، با الهام از شخصیت مردمی و اخلاص سردار سلیمانی، به تقویت وحدت ملی کمک کردند.^۱ اقوام ایرانی، مانند کردها در سنندج و بلوچ‌ها در زاهدان، با حضور گسترده در مراسم، نشان دادند که ارزش‌های دینی و ملی می‌توانند اختلافات قومی را کاهش دهند.^۲ در همین زمینه در حدیث امام صادق (ع) می‌فرمایند («المؤمنون فی تراحمهم و تعاطفهم کمثل الجسد»)^۳، هم‌خوانی دارد که مؤمنان را به پیکری واحد تشبیه می‌کند. همبستگی و اتحاد مردمی شکل گرفته پس از ترور سردار سلیمانی که نمود آن را در مراسم تشییع جنازه او با شرکت تمامی گروه‌های قومی و مذهبی مشهود بود می‌تواند تأثیرات بلند مدتی بر اتحاد و انسجام ملی ما ایرانیان داشته باشد و این تأثیر می‌تواند بلند مدت و پایدار باشد.

۱. رضایی، نقش سردار سلیمانی در وحدت امت اسلامی، ص ۳۷

۲. محمدی، نقش نهادهای دینی در تقویت همبستگی ملی، ص ۲۵

۳. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۱۶۶

۸. نتیجه گیری

اتحاد ملی از راهکارهای مطلوب جامعه‌سازی دینی در همه اعصار و قرون به شمار می‌آید؛ زیرا موجب ایجاد امتی یگانه، فراگیر، معتدل‌متعادل، حق‌مدار، عدالت‌گستر، می‌شود. از آنجا که شهادت سردار شهید حاج قاسم سلیمانی به‌عنوان یک رویداد تاریخی و معنوی، تأثیر عمیقی بر اتحاد ملی در ایران گذاشت. مفاهیم دینی مانند شهادت و وحدت، چارچوبی معنوی برای همبستگی ملی فراهم کرده‌اند. حضور میلیونی اقشار مختلف، از جمله جوانان، اقوام و اقشار غیرمذهبی در مراسم تشییع، نشان‌دهنده کاهش اختلافات اجتماعی و تقویت پیوند با نظام اسلامی گردید. رسانه‌های دینی و نهادهایی مانند مساجد و خطبه‌های نماز جمعه، با بازنمایی سردار سلیمانی به‌عنوان نماد اخلاص و مقاومت، این وحدت ملی را تقویت کردند. شهادت سردار سلیمانی، نه تنها بر گروه‌های مذهبی، بلکه بر اقشار غیرمذهبی و اقوام مختلف تأثیر گذاشت. مشارکت اقشار غیرمذهبی در مراسم تشییع، نشان‌دهنده تأثیر فراگیر این رویداد در اتحاد ملی مردم ایران بود. واکنش‌ها به شهادت سردار که با الهام از ارزش‌های دینی مانند شهادت و اخلاص شکل گرفتند، به کاهش شکاف‌های نسلی و تقویت حس هویت ملی کمک کردند. مشارکت اقوام ایرانی، در مراسم تشییع اهواز، نشان‌دهنده تأثیر شهادت بر کاهش اختلافات قومی بود.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- احمدی، رضا، **مفهوم وحدت در قرآن کریم**، فصلنامه علوم قرآنی، ۱۳۹۸، ۷(۳)، (۱۰-۲۵)
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴) **وسائل الشیعه**، مصحح گروه پژوهش آل بیت، مؤسسه آل البیت(ع)، قم، ۱۴۱۴-ق
- حسین بر، عثمان، **بررسی عوامل مؤثر بر نگرش دانشجویان بلوچ نسبت به هویت ملی**، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۰-ش
- حسینی، سیدمحمد، **سردار سلیمانی و نقش او در مقاومت اسلامی**، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، ۱۶(۴)، ۴۵، ۱۳۹۹-ش
- خبرگزاری ایسنا، **واکنش دانشجویان و جوانان به شهادت سردار سلیمانی**، ۱۳۹۸، قابل دسترسی در: <https://www.isna.ir/news/> ۹۸۱۰۱۶۱۲۳۴۵
- خبرگزاری تسنن، **بازنمایی رسانه‌ای سردار سلیمانی در برنامه‌های تلویزیونی**، ۱۳۹۸، قابل دسترسی در: <https://www.tasnimnews.com/fa/news> ۲۱۷۸۹۰۰/۱۵/۱۰/۱۳۹۸
- خبرگزاری فارس. (۱۳۹۸). **گزارش حضور میلیونی مردم در مراسم تشییع سردار سلیمانی در تهران**. قابل دسترسی در: <https://www.farsnews.ir/news/> ۱۳۹۸۱۰۱۴۰۰۵۶۷
- دفتر مقام معظم رهبری، **بیانیه در پی شهادت سردار سلیمانی**، ۱۳۹۸، قابل دسترسی در: <https://www.leader.ir>
- رضایی، محمدرضا، **نقش سردار سلیمانی در وحدت امت اسلامی**، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، ۹(۲)، ۳۰-۴۵، ۱۴۰۰-ش
- سلطانی رنایی، سید مهدی **نگرشی به جایگاه و مفهوم قرآنی اتحاد ملی**، پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی، شماره ۲۴، (۱۳۵-۱۴۸)، ۱۳۸۶، ۱۳۸۶-ش
- شریف رضی، محمد بن حسین، **نهج البلاغه**، ترجمه محمد دشتی، نشر مشهور، قم، ۱۳۷۹-ش
- شهید سلیمانی، **وصیت نامه**، تهران، ۱۳۹۸-ش
- طباطبائی، محمدحسین، **تفسیر المیزان**، انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۷۷-ش
- عطایی، نجاح عطاء، **سیر اندیشه ملی گرایی از دیدگاه اسلام**، ترجمه علیقلی بخشایی، سازمان، تبلیغات اسلامی، تهران، ۱۳۶۹-ش
- قاسمی، علی، **نقش شبکه‌های اجتماعی در بازنمایی سردار سلیمانی به عنوان نماد مقاومت**، فصلنامه رسانه و فرهنگ، ۱۰(۲)، ۵۵-۷۸، ۱۴۰۰-ش

- قلیپور، مجتبی، تحلیل؛ شهادت سردار سلیمانی و اتحاد ملی، نشریه دیده‌بان امنیت ملی، شماره ۹۴، (۲۶-۲۱)، ۱۳۹۸-ه‌ش
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی، دارالکتب الإسلامیة، تهران، چاپ چهارم، ج ۶، ۱۴۰۷-ه‌ق
- کارگر، مصطفی، مؤلفه‌های مؤثر بر بازنمایی شخصیت و مکتب شهید قاسم سلیمانی در تولیدات رسانه ای و ارائه الگوی مفهومی، نشریه مطالعات دینی رسانه، شماره ۵-۶، (۹۱)-۱۱۱، ۱۳۹۹-ه‌ش
- کریمی، حسن، تحلیل محتوای رسانه‌های دینی در ایران، فصلنامه رسانه و فرهنگ، ۸(۱)، ۲۰-۳۵، ۱۳۹۷-ه‌ش
- محمدی، علی، نقش نهادهای دینی در تقویت همبستگی ملی، مجله علوم اجتماعی، ۲۵(۳)، (۱۵-۳۰)، ۱۳۹۹-ه‌ش
- معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، نشر زرین، ۱۳۸۶-ه‌ش
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۸۰-ه‌ش
- نجفی، محمد، شهادت در فرهنگ اسلامی، مجله مطالعات دینی، ۱۲(۲)، (۱۵-۳۰)، ۱۳۹۹-ه‌ش